

УДК 82.09(477)

Ковальчук Ганна

КСАНТИППА ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ ПЕРСОНАЖ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЬМЕННИЦІ-ЕМІГРАНТКИ ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

У статті представлено інтерпретацію традиційного образу Ксантиппи на матеріалі п'єси української письменниці-емігрантки Л. Коваленко "Ксантиппа". Зроблено припущення щодо осмислення давньогрецького матеріалу українською письменницею та в підсумку частково окреслено роль "ішої" Ксантиппи в культурно-мистецькому контексті. Здійснено аналіз способів трансформації образу через рух від стереотипних уявлень до нової модерної рецепції, що досягається завдяки конфліктним ситуаціям, ефектам стилізації і реальності у п'єсі.

Ключові слова: стереотип, фемінізм, трансформація, діалектичний метод, гетеризм.

В статье представляется интерпретация традиционного образа Ксантиппы в пьесе украинской писательницы-эмигрантки Л. Коваленко "Ксантиппа". Выдвигаются предположения о возможных причинах осмысления древнегреческого материала украинской писательницей и в конечном результате частично обозначено роль "другой" Ксантиппы в контексте культуры и искусства. Произведен анализ способов трансформации характера, которые обозначают переход от стереотипных представлений к новому модернистскому восприятию, и осуществляются с помощью конфликтных ситуаций, эффектов стилизации и реальности в пьесе.

Ключевые слова: стереотип, феминизм, трансформация, диалектический метод, гетеризм.

This article is attempted to show the interpretation of Xanthippe's stereotypical character in the play of the Ukrainian author-emigrant L. Kovalenko "Xanthippe". We represented the assumptions that had induced the author to comprehend the ancient

material and determined partly the role of “other” Xanthippe in the context of culture and art. It was made the analysis of methods of character’s transformation from traditional notions to the new modern acception with help of conflicts, effects of imitation and reality in the play.

Key words: *stereotype, feminism, transformation, dialectical method, hetaerism.*

Антична доба завжди була і лишиться вагомим етапом у становленні світової культури, а тому увага митців та вчених до неї стала закономірним процесом повернення до першооснов (“ad fontes”), збагачених мудрістю та гармонією. Звернення письменниці Л. Коваленко до давньогрецької тематики пояснюється не тільки загальною тенденцією більшості культурних особистостей переосмислювати здобутки попередніх епох та шукати їх слід у сучасності, а й коренями авторки, яка по материній лінії належала до роду легендарних борців за грецьку незалежність Іпсиланти [16]. Потреба зосередити увагу на фемінному образі та підкреслити самодостатність і незалежність жінки, спроба переглянути історію легендарної Ксантиппи і запропонувати, як нам видається, справедливе тлумачення цього образу, поглибивши його психологічну природу, цілком вкладається у русло поширеного у першій половині ХХ ст. феміністичного напрямку.

Інтерпретувати образ Ксантиппи неможливо без аналізу літератури про Сократа, адже на першому місці, погодьмось, був великий грецький мислитель і лише поряд із ним час від часу з’являлася його дружина. З’ясування традиційних рис Ксантиппи дасть можливість порівняти її образ із тим, що змальовано у п’єсі, та відстежити шляхи його трансформації. Початком літературного контексту назвемо свідчення Ксенофонта та Платона, які писали у своїх творах про нестерпний характер Ксантиппи. Однак вони не могли не визнати, що вона все-таки була люблячою та самовідданою матір’ю і доброю господинею [5]. Згодом виникли анекдоти, у яких висміювалася сварлива та безцеремонна жінка, здатна принизити та поставити в незручне становище свого чоловіка за будь-яких обставин. Натомість Сократ виявляв завжди свою терплячість, поміркованість і мудрість (анекдот Діогена Лаертського з книги “Життєписи і погляди знаменитих філософів”).

Цікавий приклад Сократової мудрості представляє Ксенофонт, розповідаючи про бесіду філософа з кініком Антисфеном, який,

жартуючи, запитує Сократа, чому ж він не може виховати Ксантиппи і продовжує жити з цією нестерпною жінкою. Відповідаючи опонентові, Сократ порівнює здобуття майстерності у спілкуванні з верховою їздою, у якій для того, щоб стати хорошим наїзником, завжди потрібно вибирати норавливого коня. Отак і він тренує своє терпіння завдяки Ксантиппі [5]. Як бачимо, ця історія дозволяє простежити зв'язок із етимологією імені Ксантиппа (Xanthippe), що з грецької означає *“руда кобила”* [17]. Важко сказати, кому належить подібна аналогія – Сократові чи Ксенофонові і чи взагалі її виникнення було пов'язане з походженням імені, але цей зразок цитується у сократівській літературі [5; 9].

Як влучно відзначає дослідник Ф. Кессіді, якби Сократ одружився із Ксантиппою раніше 423 року до н.е., то Арістофан не оминув можливості написати про неї у своїй антисократівській комедії *“Хмари”*, і література дістала би чергове втілення типу одіозної дружини грецького філософа [5].

Склалася чимала літературна спадщина, у якій фігурують образи Ксантиппи та Сократа: *“Терпеливий Сократ”* І. Кьоніга, *“Дім мудрого Сократа”* Л. Мерсьє, *“Сократ і його дружина”* Т. Банвіля, *“Мудрець у шлюбі”* М. Менсьє, *“Хоробрий пан С.”* Х. Хемберга, *“Ксантиппа”* Ф. Маутнера, *“Поранений Сократ”* Б. Брехта, *“Афінський гурток”* та *“Сократ”* А. Стріндберга. В українській літературі до висвітлення цієї теми бралися зокрема В. Шевчук у *“Навчителі істини”* та Ю. Мушкетик у *“Смерті Сократа”*, про що пише дослідниця М. Антонюк, порушуючи проблему маєвтики Сократа у творах українських письменників ХХ ст. [2]. Покликаючись на назви творів, можна зробити припущення, що авторитет Сократа затьмарював постать його дружини, якій здебільшого відводилася друго-рядна побутова роль і, знаючи давню традицію, нерідко спрощена та однобока. Хоча цікаві інтерпретації ролі Ксантиппи зустрічаємо у Б. Брехта та, особливо, в А. Стріндберга. Але попри це дружина великого філософа все одно перебуває на периферії теми Сократа. Більш ґрунтовну відповідь на це питання дасть компаративістська студія, що лишається перспективою подальших напрацювань і не входить до завдання цієї статті.

М. Антонюк наводить ще ряд письменників, в основному співвітчизників філософа, які прислужилися до тлумачення персоналії видатного та неординарного мислителя у своїй творчості. Можна лише висловлювати гіпотезу, що деякі з них повинні були вдатися

до зображення Ксантиппи (наприклад, чеські письменники Йозеф та Мирослава Томан у романі “Сократ”, адже сама романна форма, по-перше, спонукає до представлення чималої кількості персонажів, а по-друге, відображає інтимно-побутовий план їхнього життя).

Так чи інакше, за Ксантиппою у контексті великого культурологічного й літературного доробку закріпилася репутація сварливої та нерозсудливої жінки, що слугувало навіть виникненню неправдивої етимологічної асоціації імені Xanthippe з Zanktippe у німецькій мові, де zanken означає “сваритися” [17]. Усе це становить умови феміністської інтерпретації образу Ксантиппи й подолання традиційних і стереотипних уявлень про неї, що блискуче продемонструвала Л. Коваленко у своїй однойменній п’есі.

Перш ніж почати власне аналіз, варто частково окреслити постать самої авторки. Найповніший начерк про життя і творчість Людмили Коваленко подала дослідниця Л. Залеська-Онишкевич, вона ж підготувала до друку ще й окремі твори письменниці [1; 3]. Згадаймо й О. Когут, яка в дисертаційній роботі аналізує п’єсу “Домаха” з погляду трансформації містерійних сюжетів в українській драматургії кінця XIX–XX ст. [7]. Юрій Шерех згадує авторку та постановку деяких її драматичних творів у зв’язку з діяльністю МУРу, до складу якого вона входила [15]. Біографічні статті для широкого кола читачів можна знайти і в інтернет-пресі [16]. Із цих матеріалів ми дізнаємося, що Людмила Коваленко (1889–1969pp.) свого часу була відомою громадською діячкою, перекладачем та письменницею. Її перу належить збірка п’єс “У часі та просторі”, оповідання на релігійні теми “Віта нова”, трилогія “Наша, не своя земля” і фантастичний роман “Рік 2245”. Втім життєві обставини склалися таким чином, що в буремні пореволюційні роки вона була змушена емігрувати спочатку до Німеччини, а потім до США, до чого спричинилися арешт органами ДПУ-НКВС її чоловіка Михайла Івченка, талановитого українського письменника епохи “розстріляного відродження”, та власна діяльність у складі “Червоного хреста” у роки німецької окупації. Вийзд Л. Коваленко за кордон і тавро дружини “ворога народу” стали, на нашу думку, умовами її забуття на Батьківщині

Малий інформаційний, та головне, дослідницький простір навколо особистості цікавої письменниці, проблема заповнення лакун у дослідженні драматичного спадку української літератури, а головне віднаходження жіночого письма серед переважаючої більшості чоловічого у цій сфері, блискуча трансформація стереотип-

ного образу та вперше перенесення його із маргінесів літератури на центральну позицію зумовлюють актуальність цієї розвідки й окреслюють перспективи більш масштабного дослідження драматичного матеріалу письменниці загалом. Тому ми вважаємо вартим уваги презентувати тему Ксантиппи у творчості української письменниці-емігрантки Людмили Коваленко. Для цього потрібно з'ясувати можливі умови переосмислення героїні у творчості Л. Коваленко та її зображення у п'єсі; охарактеризувати прийом стилізації запитань Ксантиппи під сократівську діалектику та ефект реальності й визначити їх роль у творі; продемонструвати специфіку конфліктів у системі персонажів.

Ідентифікація образу традиційної Ксантиппи починається уже в першій дії (п'єса складається з 4 дій), де одна з сусідок називає її навісною, що входить у ряд негативних стереотипних ознак дружини Сократа – сварлива, нерозсудлива та нестримана; а інша – говорить, що вона постійно свариться та кричить, через що з нею соромно ходити. Однак ми поки що маємо статичну фіксацію рис характеру і факт справедливого обурення Ксантиппи, коли вона, захищаючи свого чоловіка від словесних нападів, змушена лягати. Приводом до поглиблення критичного ставлення до слів Ксантиппиних сусідок є цитата одного з учнів Сократа, який, побачивши на вулиці сердиту жінку, гадає, що зустрівся з дружиною свого вчителя, бо та *“кажуть, теж ... сердита мегера”* [6, 153]. Отож, маємо можливість допускати, що прижиттєвий імідж Ксантиппи часто формувався завдяки перебільшенню, неврахуванню умов сварки і, як наслідок, такому суб'єктивному факторові, як плітки. Поряд із побутовими сварками, невід'ємною частиною повсякденного життя, авторка акцентує на *“крикові душі”* головної героїні, не зауваженому більшістю. У зв'язку з цим Деменета слушно зазначає: *“Хіба тільки й запам'ятають, що ти часто кричала, а що кричала від болю – кому до того діло!”* [6, 170]. Розпач молоді та вродливої Ксантиппи обумовлюється відсутністю слухача, який розділить її горе й турботи, зрозуміє, як важко самій дбати про родину, слухаючи про загальні обов'язки чоловіка перед державою, але не перед сім'єю. На якийсь момент молодий залицяльник Тідей опиняється у ролі такого слухача, але Ксантиппа чудово зрозуміє, що його цікавлять не її проблеми, а лише любовна інтрига.

Традиційні ознаки Ксантиппи, доброї господині та люблячої матері, також розробляються в тексті, про що свідчать епізоди,

коли жінка намагається продати саморобний плащ, щоб купити їжі своїм чоловікові та сину, і випадок ганебного прислугування в гетери, коли необхідно заробити грошей, аби заплатити за ремонт домівки. Але до цього останнього ми ще детальніше повернемося. Про самовіддану любов до сина ми переконуємось із слів героїні, яка говорить, що лишатиметься зі своїм сином, допоки він не виросте й не покине її. У цих словах сумне передбачення майбутньої самотності, яка уже корениться у Ксантиппі, адже вона повинна постійно нашттовхуватися на нерозуміння з боку чоловіка та суспільства.

Акцент на принизливому становищі жінки із підкресленням її винятково хатніх обов’язків робить гетера Лаїса, протиставляючи мудрість та велич чоловіка (Сократа) і приземленість жінки. Тим самим вона спричиняється до зародження ідеологічного (феміністського) конфлікту із Ксантиппою, адже вона ображає останню своїми словами про обов’язки представників різних статей. У словесній боротьбі, яка зав’язується між Лаїсою і дружиною філософа, перемогу здобуває остання, вказуючи на перевагу чесної жінки над жінкою легкої поведінки. Поступово в коло суперечки втягуються Сократ і його учень Астер, причому останній, подібно до Лаїси, вказує на те, що Ксантиппа повинна знати своє місце, бо вона звичайна жінка, а її чоловік – “великий мудрець”, тому він не повинен перейматися буденними справами, коли йдеться про майбутнє міста та народу. З очевидністю ми маємо модерну проблему зіткнення загального та індивідуального, коли визнається домінанта соціального життя, а не особистого, коли обов’язок перед конкретною людиною нівелюється на користь загального добра. У цьому випадку Сократ постає як типова людина-теоретик, що керується у своєму житті логічними доказами, навіть коли йдеться про сферу почуттів. Зіткнення позитивного розуму і людської душі оприявнює постання загрозливого наукового та технічного прогресу, що згодом змусить людину переглянути всю історію свого пізнання, і родоначальником цього невідворотного і згубного процесу, як не парадоксально, є Сократ [11]. У творі виразно протиставлено позицію Ксантиппи, яка спонукає читача задуматися над одиничним та індивідуальним, бо це є передумовою нормального розвитку суспільства. Таким чином, Ксантиппа перевтілюється із амплуа приземленої побутової істоти в образ жінки-філософа, яка здатна захистити і довести свою думку не гірше свого майстерного у цій

справі чоловіка. Невипадково Лаїса називає її філософом, кажучи: *“Ой, Сократе, твоя жінка теж великий філософ”* [6, 165]. І справді, Ксантіппа постає у драмі своєрідним двійником Сократа, адже вона користується методом діалектики у веденні бесіди, що було винаходом її чоловіка. Хоча Б. Рассел з цього приводу зазначає, що вперше почав застосовувати діалектичний метод Зенон, учень Парменіда, однак Сократ поглибив та розвинув діалектику і саме він є блискучим знавцем цієї справи [12]. Яскравий приклад діалектичної бесіди представлено у другій дії, де Ксантіппа намагається з'ясувати, чи чесно поводить її чоловік у стосунку до неї. Вважаємо за потрібне навести цей уривок повністю:

Ксантіппа: Подожди! Так от, Сократе, хіба чоловік і жінка, не два співробітники, що мають одну працю? Наприклад, Фідій не може сам і очищати мрамур, і обтісувати брили, тому він і бере собі помічника. В такому розумінні хіба жінка не помічник чоловікові?

Сократ: Ну, можемо це прийняти.

Ксантіппа: І Фідій повинен дбати за свого помічника, вчити його, допомагати йому!

Сократ: Так!

Ксантіппа: І людину, що виконує свої обов'язки, ми називаємо чесною!

Сократ: І з цим можна погодитись.

Ксантіппа: А як назвати чоловіка, що не виконує свого обов'язку перед своїм помічником-жінкою?

І-ий учень: Присягаюсь дубом, думка йде цілком правильно!

Сократ: Але хіба на мені лежить обов'язок тільки перед жінкою?

Ксантіппа: А перед ким іще?

Сократ: Але перед Атенами і всім народом [6, 154].

Суть діалектичного методу або ж маевтики полягає у системі запитань і відповідей. Це, як зауважує Г.-Г. Гадамер, є *“мистецтвом запитування-далі, тобто мистецтвом мислення”* [4, 341], коли співрозмовники справді чують один одного і розвивають спільну думку. Співбесідник не шукає якихось слабких аргументів того, що говорить йому інший учасник діалогу, а *“сам же розкриває дійсну силу того, що говорить йому той інший”* [4, 341]. Тобто вибудовується така послідовність питань, за якої аргументи щоразу поглиблюються й обидва співрозмовники націлені на народження спільної думки, або ж, як прийнято говорити у випадку Сократа, істини.

При цьому не існує якихось загальних думок, на які можна опертися, адже будь-яке запитування передбачає знання про незнання (“вчене незнання”), тому кожного разу можна повертатися до одного й того ж поняття і спрямовувати бесіду на його нове осмислення.

У наведеному вище уривку Ксантиппа починає спрямовувати Сократа до з’ясування поняття чесності, для цього вона вибудовує таку систему питань, що спонукають його тричі погодитися (спочатку він говорить, що приймає твердження, потім дає ствердну відповідь і третього разу погоджується з тезою дружини). Один із учнів філософа також визнає, що думка Ксантиппи рухається цілком правильно. Очевидно, його схвалення викликане упізнаванням у побудові запитань методу свого авторитетного вчителя. Але зрештою Сократ ухиляється від відповіді на одне з питань дружини, адже воно, передбачаючи його чергове ствердження, мало би оприявнити його безвідповідальність та нечесність у стосунку до неї. Формуючи своє власне запитання (“питання на питання”), він перериває діалектичну бесіду і переводить розмову з особистісної площини у соціальну, наголошуючи на першочерговості обов’язку громадянина.

Про те, що перед нами продемонстровано приклад сократівської діалектики вустами Ксантиппи, можна пересвідчитись також із діалогів Платона, у яких з усією яскравістю виявляється маєвтика філософа. Для цього можна обрати будь-який з ранніх творів послідовника Сократа, хоча б і “Лісід”, де співбесідники намагаються визначити поняття дружби, і простежити вміння мислителя формулювати такі питання, які невимушено підштовхують співрозмовника до прийняття правильного рішення самотужки, але шлях до нього вибирає філософ.

Водночас Ксантиппа здебільшого залишається непочутою, її прагнення до відкритості та зрозумілості кимось іншим просто ігнорується. Аргументи звичайної жінки, (яка, на думку Сократа, “завжди чимось заклопотана ... всякими дрібницями ...” [6, 155]), що прагне самовизначитися й самореалізуватися за допомогою сили своєї думки, сприймаються непереконливими та незначними у порівнянні з чоловічими. Непочутість Ксантиппи усвідомлює Тідей, кажучи про це на гостинах у гетери, але це звучить як своєрідне співчуття і не більше.

Поряд із протистоянням, яке спостерігається між Ксантиппою та Сократом, ми бачимо зіткнення інтересів дружини філософа і гете-

ри. При цьому Ксантиппа демонструє свою вищість не просто у соціальній та моральній площині, де пріоритет визнається за чесною жінкою, а не гетерою, а й виявляє гідність і стійкість, коли їй доводиться терпіти приниження у домі Лаїси, де вона прислужує гетері та її гостям. Гострота ситуації означається фактом перебування в повії Сократа, якого вона зумисне запрошує, щоб улаштувати пастку Ксантиппі, адже заміжній жінці не можна перебувати у подібному місці. Крім того, Лаїса намагається використати у своїх ганебних цілях присутність Тідея, змалювавши ситуацію таким чином, що буде видаватися, ніби дружина філософа прийшла сюди заради молодика, який схиляє її до зради. Лаїса намагається помститися Ксантиппі не тільки через те, що вона привселюдно принизила гетеру на площі, а й через Тідея (любовний конфлікт), який захопився дружиною філософа та не може здобути її прихильності. Ревнощі провокують гетеру вдаватися до різних засобів, головне – це збезчестити Ксантиппу з погляду подружньої вірності. Поряд із тим, потрібно вразити гідність цієї жінки, виставивши її у становищі прислужниці, яка не має права сказати слова проти волі господині дому.

У фінальній сцені Ксантиппа гідно дає відсіч гетері, не стаючи учасницею її інтриги, та власному чоловікові, який вкотре вивіщує загальнодержавні принципи над почуттями, всездозволеність чоловіків над жіночими правами. Ксантиппа з боєм пророкує, що їй дістанеться слава найсварливішої з афінянок, проте без неї Сократ давно би пропав, бо *“тільки жінка тримає чоловіка. І його сили...”* [6, 177].

Авторка намагається змінити стереотипні очікування щодо героїні, спонукати читача до розуміння “іншої” Ксантиппи ще й за рахунок ефекту реальності, який досягається тим, що деякі персонажі мають історичну основу. У першу чергу, це стосується Сократа, адже завдяки йому стає відомо про його одіозну дружину. Прикметно те, що Л. Коваленко наводить у творі такі приклади, які вказують нам на історичного Сократа. Зокрема, це портретна характеристика філософа однією із сусідок і вживання стосовно нього епітету *“негарний”*. На зовнішній непривабливості мислителя акцентували особливу увагу ще його сучасники, і цей факт міцно закріпився у сократівській літературі [5; 10; 11]. Поряд із цим, у тексті є цитати, які вказують на деякі з принципів його філософування. Наприклад, у розмові з Тідеєм мислитель говорить, що юнак чинить погано лише через те, що не знає, як потрібно насправді.

Йдеться про поняття доброчесності та раціоналістичний погляд філософа на етичні питання, коли причиною поганих вчинків стає людське незнання [12]. Історичне походження мають такі персонажі як Лямпрокл, син Сократа, та гетера Лаїса – один із центральних образів драми. Із праці Г. Ліхта ми дізнаємось, що відомі дві грецькі гетери з цим іменем (можливі варіанти – Лаїда і Лайда), причому обидві жили у час знаменитого філософа, адже саме завдяки ньому ми формуємо хронологічні орієнтири. Покликаючись на Ксенофонта, дослідник пише про те, що Сократ спілкувався з Феодотою (варіант – Теодотою) та Аспазією. Остання з гетер була подругою відомого грецького державного діяча Перікла [8]. Згадок про відносини Сократа з Лаїсою нам принаймні не вдалося відшукати, але факт спілкування філософа з представницями давньої професії лишається очевидним. Однак важливим у цьому плані постає протиставлення продажної любові як плінної чуттєвої насолоди та істинної, що єднає чоловіка й жінку на духовному рівні. Звідси випливає й уособлення першого виду любові Лаїсою, а другого – Ксантиппою. Але у випадку дружини філософа маємо справу з нестачею любові і розуміння, що почасти пояснює те, чому вона все-таки приймає Тідеїв вінок із квітами й зізнається йому, що потребує співчутливого слухача. На якийсь час, можливо, Ксантиппа вбачає у молодикові образ чоловіка, який здатен подарувати не тільки фізичну близькість, а й духовну. Проте це питання вимагає більш детального представлення і лишається перспективою наступних праць.

Отже, у своїй драмі Л. Коваленко зуміла здійснити блискучу трансформацію образу Ксантиппи, представивши альтернативу чоловічій оцінці, й подолати, на нашу думку, стереотипне ставлення до неї завдяки конфліктним ситуаціям (любовний та ідеологічний конфлікти з Лаїсою, особистісно-ідеологічний конфлікт із Сократом), стилізації її бесіди з Сократом під діалектичний метод й створенню ефекту реальності (момент історичності деяких персонажів). Таким чином, простежується рух від традиційних рис героїні, впізнавання яких забезпечується через існування чималого культурного контексту (“чоловіче письмо”), до нових модерних, що репрезентують Ксантиппу розумною, сильною та самодостатньою жінкою. Вона намагається звільнитись від чоловічої зверхності і несправедливості, довести важливість і правомірність своєї думки, що ясністю та чіткістю викладу нічим не поступається перед чоло-

вічою. Воднораз перед нами розгортаються універсальні проблеми людської самотності і непочутості, продажно́ї та істинної любові. До цього додається зображення дихотомії загального/одиночного, соціального/індивідуального з переважанням перших елементів, що сукупно засвідчують загрозу виродження нормальних стосунків між людьми, чоловіком і жінкою зокрема, та тотальну соціалізацію життя.

Література:

1. Антологія модерної української драми / [ред., упоряд., ст. Л. Залеська-Онишкевич]. – Київ-Едмонтон : КІУС, Таксон. – 1998. – 534 с.

2. Антонюк М. Маєвтика Сократа в українській літературі другої половини ХХ ст. (на основі повістей В. Шевчука “Навчитель істини”, Ю. Мушкетика “Смерть Сократа”) [Електронний ресурс] / М. Антонюк // Іноземна філологія : український науковий збірник. – 2007. – Вип. 118. – С. 3–15. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/faculty/inomov.new/ukrainian/zbirnyk.pdf>.

3. Близнята ще зустрінуться : [антологія драматургії української діяспори] / [упорядкув., ст. пер. Л. Залеська-Онишкевич]. – Київ – Львів : Час, 1997. – 627 с.

4. Гадамер Г.-Г. Істина і метод / Г.-Г Гадамер ; [пер. з німец. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2000. – 464 с.

5. Кессиди Ф. Сократ / Ф. Кессиди. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 320 с.

6. Коваленко Л. У часі і просторі : [п'єси] / Коваленко Л. – Париж-Торонто-Нью-Йорк : Ми і світ, 1956. – 216 с.

7. Когут О. В. Трансформація містерійних сюжетів в українській драматургії кінця ХІХ–ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” [Електронний ресурс] / О. В. Когут. – К., 2005 – 21 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/files/drr/396/138008.doc>.

8. Лихт Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции [Електронний ресурс] / Г. Лихт ; [пер. с англ. В. Федорина]. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1995. – 400 с. – Режим доступу :

9. http://www.rbyoga.ru/?action=download_book&grup=history&id=3385&query=.

10. Мерсьє М. Мудрец в браке [Електронний ресурс] / М. Мерсьє. – Режим доступу : <http://www.newwoman.ru/thwoman026.html>.

11. Монтанеллі І. Історія греків / І. Монтанеллі ; [пер. з італ. Ю. Педана]. – Львів : Літопис, 2010. – 336 с.

12. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки [Электронный ресурс] / Ницше Ф. – Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/library/nietzsche/tragoedie.html>.
13. Рассел Б. История западной философии / Рассел Б. ; [пер. з англ. Ю. Лісняка і П. Таращука]. – К. : Основи, 1995. – 759 с.
14. Словарь античности [пер. с нем. В.Горбушина, Л. Грацианской, И.Ковалева и др.] / [под. ред. В. Кузищина]. – М. : Прогресс, 1989. – 704 с.
15. Філософський енциклопедичний словник [голов. редкол. : Шинкарук В.І. (голова) та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
16. Шевельов Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945–1949 // Вибрані праці : [у 2 кн.] / Ю. Шевельов. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – Кн. 2. – С.633–678.
17. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://greeks.ua/content/potomok-roda-ipsilanti-ukrainskaja-pisatelmbnica_ru/ru.
18. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.slovarik.net/frazeologicheskyy_slovar_myhelsona/page/ksantippa.4818.